

לורנס לנגר

חיי לצד המוות בשואה

למה נכנסתי למחוזות השוממים של שנות השואה בטרם נודעה בשם זה או אפילו הייתה תחום מחקר, בטרם נעשתה נושא לימוד בבתי הספר או באוניברסיטאות, בטרם כתבו אלי ויזל את "הלילה" או ראול הילברג את ניתוחו פורץ הדרך על חורבן יהודי אירופה, בטרם ידעתי אני עצמי דבר מה על תולדות התקופה? זו עדיין תעלומה בעיניי. בסוף אביב 1955 עברתי את הבחינות בעל-פה לקבלת הדוקטורט באוניברסיטת הרווארד ואמרתי לאשתי שהמוח שלי התאדה לגמרי ואני זקוק לחופשה. מצאתי אפוא ספינת סטודנטים שעשתה את דרכה מקוויבק לסאות'המפטון ויצאנו למסע של עשרה שבועות באירופה. ברכבת ממיינץ למיינץ עיינתי במפת המסילות וכשהבחנתי שהתחנה לפני מיינץ נקראת דכאו אמרתי לאשתי: "נדמה לי שהיה שם מחנה ריכוז בזמן המלחמה". אין לי מושג איך הגיע אליי המידע הזה בזמנו. מולנו ישב חייל אמריקאי במדים – בראשית קיץ 1955 עדיין היו כוחות של צבא ארצות-הברית באזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה – והוא שמע את ההערה שלי. "נכון", הוא אמר, "וצבא ארצות-הברית עורך באתר סוירים סדירים, כדאי לכם לנסות להצטרף לאחד מהם". למחרת בבוקר התייצבתי במטה הצבא ושאלתי סמל בדלפק הקבלה איך אפשר להצטרף לסיור. הוא אמר שהסוירים מוגבלים לאנשי צבא בלבד, אבל הוסיף: "למה שלא פשוט תיסעו ברכבת לדכאו ותסיירו במקום בעצמכם?" וכך אכן עשינו.

כשהגענו לתחנה של דכאו שאלתי את הפקיד בקופה איך מגיעים למחנה. "Zu Fuss", הוא ענה בקצרה, "ברגל". "או שאתם יכולים לשכור אופניים", הוסיף. אישה גרמנייה שעמדה בסמוך שמעה את עצתו וניגשה אלינו. "Quatsch!", היא קראה, "שטויות! קחו אוטובוס מספר X והוא יוריד אתכם קרוב לשם". וכך עשינו. "Lager, bitte" ("למחנה, בבקשה"), אמרתי לנהג, ואחרי כעשר דקות האוטובוס עצר, והנהג הכריז "Lager" ופתח את הדלת. קודם שירדנו הסתכלתי החוצה, אבל לא ראיתי אלא קבוצות של חיילים במדים של צבא ארצות-הברית ומחנה צבאי. פתאום הבנתי שבגלל מכנסי החאקי שלבשתי הניח הנהג שאני אחד מהם, אז אמרתי לו: "לא, לא למחנה הזה". "אה", הגיב בטון אגבי שהטריד אותי מעט, "אתה מתכוון למחנה הריכוז". כעשר דקות אחר כך הוא שוב עצר והכריז בנונשלנטיות: "מחנה ריכוז".

מול עינינו היה שלט ועליו המילים (בגרמנית): "למחנה הריכוז לשעבר", וחץ שמפנה שמאלה. אני זוכר שבהשראת השימוש המחוכם ב"לשעבר" תהיתי כמה שנים צריכות לחלוף עד שדכאו יהפוך לאתר היסטורי כמו הקולוסיאום או הקתדרלה בשארטר. האם מישו דיבר אי פעם על "הקולוסיאום לשעבר"? שנים אחר כך, כשחזרתי וביקרתי באתר, ראיתי שהגרמנים שחזרו את אחד הצריפים שעמדו בעבר במחנה, אף שריח העץ הטרי לא

התאים במיוחד למקום שפעם אפף אותו ריח של מוות וחולי. הם בנו גם מוזיאון, והוסיפו במתחם שלוש קפלות שייצגו את האמונה הפרוטסטנטית, הקתולית והיהודית וכן פסל מתכת מודרניסטי שהועמד לפני הכניסה, מחוות כבוד לקורבנות המחנה. רק אז הבנתי שדכאו הפך לאטרקציה תיירותית. הפשטות חמורת הסבר המקורית של המקום נעלמה לנצח. ואת האבדה הזאת שום שיקום לא ישיב.

ב-1955 לא יכולתי לצפות או להבין דבר מכל זה. אך יותר מחצי מאה לאחר מכן הרשמים הראשוניים שלי עדיין חקוקים בזיכרוני. מסיבות שמעולם לא הבנתי הוצב בכניסה חייל יחיד של הבונדסוור. היו במקום רק עוד שני מבקרים, זוג דובר צרפתית, וכיוון שהגבר חזר והצביע לפני בת לווייתו לכיוונים שונים חשבתי שבוודאי היה אסיר בדכאו בזמן המלחמה. חוץ מהם וממנקה בחלוק לבן נושאת דלי ומגב לא הייתה במקום נפש חיה. היה יום מעונן, וזמן קצר לאחר שהגענו החל טפטוף ותרום לאווירה המדכדכת של הסביבה. קווי המתאר המלבניים של היסודות של מה שהיו פעם כמה עשרות צריפי אסירים נמתחו משני צדדיו של השביל הארוך שעובר במרכז המחנה והגבירו את תחושת ההיעדר המדכאת שסגרה עלינו. בסוף השביל ניצב פסל גבוה של דמות כחושה, מחווה למי שמתו במקום. שילוט כמעט לא היה. הראיה היחידה לכך שאנחנו חוצים נוף של מוות הייתה כמה אבני ציון משובצות בקרקע שנכתב עליהן "כאן טמון אפרם" של מאות או אלפי מתים אלמונים. אין-ספור קורבנות הוצאו להורג בירייה כנגד קיר שהיה כעת מכוסה בענפים, ומבקר חסר סקרנות היה מתקשה להבחין בו.

אחר כך נכנסנו למבנה אבן קטן, וכיוון שהייתי תייר לא מנוסה הייתי תחילה מבולבל, ואחר כך המום, כשהתברר לנו שזו משרפה בעלת כמה תנורים. כמה זרי פרחים גדולים נבולים עמדו על המשמר בפתח לועם הפעור. בהיעדר ידע מספיק השלים הדמיון לברו את פרטי תהליך השרפה, אבל כיוון שלא ידעתי דבר על מקורו וטבעו של דכאו (ועל האומדן הנוכחי, שמתו במחנה כמעט 32 אלף אסירים), עדיין לא הייתי מיומן בשימוש בדמיון כדי לצייר לי תמונה של פשעי הגרמנים במחנה. אפילו איני בטוח שידעתי אז שהמחנה התקיים במשך 12 שנים. אבל אני חושב שמן הסתם חשתי אז את הניצוץ הראשון של האתגר שיעסיק אותי בקריירה שְׁאֶפְתָּח: איך למצוא שפה שתמסור לקהל חסר ידע את הזוועות הספציפיות של השואה. עשר שנים נוספות חלפו בטרם הצית הניצוץ הזה להבה שאינה כָּבָה.

סמוך למשרפה היה מבנה קטן ובו חדר שתחילה לא הבנתי למה נועד. מעל הדלת, על קיר שזה לא כבר סויד בלבן, נכתבה באותיות שחורות בולטות המילה **BRAUSEBAD**, מקלחת. האירוניה הזדונית של הגרמנים הייתה צריכה להלום בי מייד, שכן לוח קטן הכריז שהיה כאן פעם תא גזים, אבל לא כך היה. אולי זה נשמע כמו וידוי תמים, אבל יש לזכור שבשנת 1955 לא ידעו הרבה על מחנות ההשמדה הגרמניים; הללו נמצאו כולם באזור הכיבוש הסובייטי, שכתבים וחוקרים מן המערב לא היו רצויים בו, והיסטוריונים לא כל

שכן. כמו אמריקאים רבים אחרים, כשהייתי נער ראיתי ביומני החדשות של RKO-Pathé בקולנוע תמונות של דחפורים בריטיים מעבירים בכפותיהם מאות גופות לקברי המונים בברגן-בלזן, אבל האנשים הללו לא הומתו בגז, והמחזה נשאר בגדר תמונת זוועה חולפת ולא פיסת היסטוריה קבועה. לא יכולתי לדעת אז איך פעלו תאי הגזים או שתא הגזים המסוים הזה בדכאו מעולם לא שימש להמתה בגז. הסיבה לעצם קיומו עדיין לא הייתה ידועה בוודאות בעת ההיא. פרטים על מתקני ההמתה בגז החלו להתגלות אט-אט רק לאחר המלחמה, וכפי שנראה להלן, כשביקרתי באושוויץ-בירקנאו ב-1964, על שלט במקום עדיין היה כתוב (בטעות) שנרצחו שם ארבעה מיליון מקורבנות הפשיזם.

לדאבוני אני זוכר את מראה החדר ההוא רק במעומעם. הוא לא מילא אותי אימה משום שלא היה לי שום הקשר שיאפשר לי להגיב עליו. אני נבוך להודות שלא הבטתי בתקרה ולו פעם אחת, אף שאני זוכר כמדומה שבאחד הקירות היה פתח גדול מכוסה זכוכית. לא הבחנתי בצנרת בשום מקום. בדוחות הצבאיים והעיתונאיים שנכתבו על החדר הזה בחודשים שלאחר המלחמה הופיעו תיאורים סותרים; מחבריהם לא הכירו טוב ממני את מתקני הרצח בגז במזרח, שרק כמה מהמבנים המקוריים שלהם שרדו בלא פגע. שנים יחלפו בטרם יתוודע הציבור האמריקאי לפרטים המבעיתיים של הרצח השיטתי של יהדות אירופה וילמד על קברי המונים באוקראינה ובבלרוס ועל מחנות ההשמדה הגרמניים על אדמת פולין. בטרם התחילה ההיסטוריה של השואה להיכתב לא היו מרבית הפרטים האלה מוכרים – הם לא היו נושא מרכזי במשפטי נירנברג – ולכן לא הייתי אמור להיות מופתע מחוסר יכולתי לחשוף קשר כלשהו בין תאי הגזים בדכאו לאסון הגדול יותר.

מה שבכל זאת הפקתי מאותו ביקור היה הוודאות שלא משנה מה תחום המומחיות שלך – שלי היה במקרה ספרות – כל מסע במחוזות המוות של השואה מחייב אותך לקבל עליך את התפקיד של היסטוריון חובב. אתה מחפש מורשת ומוצא כתובת על מצבה – אבל מי ידע אז מה המשמעות של זה? בטרם היה אפשר לכתוב על מה שקרה היה צריך לדעת מה קרה – וכפי שהתברר, קביעה זו נכונה לגבי המשורר, המחזאי והסופר כמו לגבי ההיסטוריון. יתר על כן, אותו מסע צריך להיעשות ביחידות: עד מהרה התברר לי שכמעט בלתי אפשרי לחלוק עם עמיתים וחברים את התגליות העיקריות שגיליתי – את האכזריות התהומית של הרוצחים, את הבוז שרצחו לאנושיות של קורבנותיהם, את האימה הבלתי נתפסת של מעשי הזוועה שלהם. ולבסוף, השתכנעתי שלא די להיתקל בתובנות האלה בספרייה. יש לקדם את פניהן, באופן מילולי למדי, במגרש שלהן עצמן.

אבל מעולם לא שיערתי בנפשי שההיתקלות הבאה שלי עם הרייך השלישי במסענו באירופה ב-1955 תרחש באולם קולנוע. אינני זוכר עוד אם הדבר היה במינכן או בזלצבורג, אבל יום אחד חלפנו על פני בית קולנוע והבחנתי שכותרת הסרט המוקרן בו היא *Der letzte Akt* ("המערכה האחרונה"). רק אחר כך למדתי שמדובר בסרטו של הבמאי הנודע ג'ו פאבסט (Pabst), שהפצת הסרט החלה רק שלושה חודשים קודם לכן,

ושבגרמניה שלאחר המלחמה זה היה הסרט הראשון שבו הופיעה דמותו של היטלר. כמה כרזות שתיארו את תוכנו שכנעו אותנו לצפות בו באותו ערב. זה לא היה סרט תיעודי. הסצנה היחידה שעדיין חקוקה בזיכרוני היא סצנה לקראת סופו של הסרט שממחיזה את תוצאת הפקודה שנתן היטלר בימים האחרונים של הקרב על ברלין להציף את מנהרות הרכבת התחתית שמדרום לעיר. ככל הנראה חשש הפירר שהמנהרות יאפשרו לחילות האויב להגיע ללב ברלין. מנהרות אלו שימשו כמקלטים מפני ההתקפות האוויריות הבלתי פוסקות של בעלות הברית וגם כמקומות החלמה בטוחים לחיילים גרמנים פצועים. זו הייתה סצנה מחרידה. על המסך נראו מאות בני אדם טובעים חסרי אונים בנחשול המים הגואה.

זמן קצר אחר כך נגמר הסרט והאורות באולם נדלקו. קמתי והסתכלתי סביבי, בתקווה לקלוט את תגובת הקהל בטרם יתרוקן האולם. אבל איש לא זז. כולם ישבו בדממה, המומים; שיערתי שהזיכרונות מן ההיסטוריה המייסרת שעדיין לא התפוגגה בנבכי העבר הרחוק הם ששיתקו אותם. וזה עורר שאלה שהתשובות האפשריות לה היו טמונות הרחק בעתיד: איך אפשר להבקיע את הדממה ההמומה ולחלץ את מה שמסתתר במוחם של מי שהיו עדים לפשעי הרייך השלישי או שותפים להם? אני חושב שהבנתי אז לראשונה שאף שהיו בדכאו כמה דרכים אל ממלכת המתים, לרוצחים שלהם לא היה כל זכר במחנה. בקרב הצופים היו מן הסתם גם כמה אנשי ורמכט ואנשי ס"ס לשעבר. הניסיון לפענח את תפקידם בשואה וברציחות אחרות הוא בגדר אתגר עד עצם היום הזה, אבל אז לא הייתי יכול להבחין בכך.

שמונה שנים אחר כך, ב־1963, נסעתי עם אשתי ושני ילדינו הקטנים בכביש המהיר מאינסברוק לווינה ליום אוריינטציה של תוכנית פולברייט, לקראת שנה של הוראת ספרות אמריקאית באוניברסיטה אוסטרית. כשחלפתי על פני השלט "מאוטהאוזן" חזרתי אינטואיטיבית על הפזמון: "נדמה לי שהיה שם מחנה ריכוז, את חושבת שכדאי שנבקר בו?" "לא", השיבה אשתי, אבל בהגיעי ליציאה שהוליכה למחנה התעלמתי מהתנגדותה, ירדתי מהכביש המהיר ונסעתי במעלה דרך תלולה עד למה שנראה כמו מצודה עתיקה. בשדה שמול חומותיה המרשימות היו פזורות אנדרטאות של כמה אומות שאזרחיהן מתו כאן. על לוח היו רשומים בסדר אלפביתי שמות כל הארצות האלה. הופתעתי מאורך הרשימה, אבל לא הבנתי מדוע לקראת סוף הרשימה הופיעו המילים "Vereinigte Staaten" – ארצות הברית. לא הצלחתי להבין איך ייתכן שאזרחים אמריקאים מתו במקום כמו מאוטהאוזן. כעבור שנים אחדות, כשלמדתי את התשובה לשאלה הזו (שאחזור אליה בהמשך דבריי) מעדות בארכיון פורטנוף לעדויות וידאו בייל (Fortunoff Video Archive at Yale), כמעט הצטערתי ששאלתי.

בשנת 1963 רק החל המונח "שואה" לשמש לציון רצח יהודי אירופה. לאחר שקראתי זמן מה לפני כן את "לילה" מאת אלי ויזל ואת "אחרון הצדיקים" מאת אנדרה שוורץ-

ברט, ובאונייה בדרך לאירופה גם את "אייכמן בירושלים" מאת חנה ארנדט, הייתי מוכן מעט יותר לביקור שלי, אף שעדיין לא הייתי בטוח שאני מבין את ההבדל בין מחנה ריכוז למחנה השמדה. חיבורו רחב ההיקף של ראול הילברג ראה אור שנתיים קודם לכן, אבל לא שמעתי עליו. עדיין לא הכרתי גם את ספרו של פרימו לוי, "הזהו אדם?", שראה אור בתרגום אנגלי שלוש שנים בלבד קודם לכן.¹ גם על המחצבה הידועה לשמצה במאוטהאוזן לא שמעתי, כך שאפילו לא הבחנתי בה בביקור זה. אבל נכנסנו למחנה – וגילינו שאנחנו האנשים היחידים שם. לא היה שם מוזיאון והשילוט היה מועט – עוד נוף שומם של מוות, שגם הפעם הותיר אותי חסר כיוון וחסר מידע. היה אפוא מפחיד לעמוד בצריף ארוך ריק מדרגשי שינה או מכל מרהיט אחר ולנסות לזהות בחלל שגודלו כגודל אולם נשפים שריד כלשהו לאסון שאירע. כבר עמדתי לוותר על הסיור שלנו לשום מקום, אבל פתאום הבחנתי בגרם מדרגות קטן בקצה הרחוק של החלל הריק העצום הזה. החלטתי לבדוק במה מדובר, ובמורד המדרגות גיליתי חדר קטן שהדלת שלו הוסרה. על שלט קטן פשוט היה כתוב: "שימש בעבר כתא גזים". עד 1963 חשבתי שהמתה בגז התבצעה רק במחנות ההשמדה הגרמניים בפולין הכבושה, אבל אחר כך גיליתי שיותר מ-3,000 אסירים הומתו בגז במאוטהאוזן, כרבע מהם יהודים. החדר לא היה גדול, על פי הערכתי היה גודלו כ-3.5 מטרים רבועים, ולא היה יכול להכיל בעת ובעונה אחת יותר מ-60 או 70 קורבנות. לאחר שקראתי את ויזל ואת ספרו של שוורץ-ברט "אחרון הצדיקים", שהסצנה האחרונה בו מתרחשת בתא גזים באושוויץ, היה לי הקשר שאפשר לי להבין טוב יותר היכן אני עומד. הפעם הדבר הראשון שעשיתי היה להביט בתקרה, שהייתה מכוסה במערכת צינורות וראשי מקלחת אמיתיים, כדי שהקורבנות לא יתקשו להאמין שאכן מוליכים אותם להתקלה (שנים אחר כך למדתי שתא הגזים הזה שימש מפעם לפעם למקלחות אמיתיות).

אף על פי שהגרמנים הסירו את מנגנון הגז לפני שנטשו את המחנה, יש ראיות שהם השתמשו להרעלת האסירים בציקלון B. אבל באותו רגע ניקרה בראשי שאלה אחרת, שאלה שמוסיפה להעסיק אותי עד היום: איך אפשר להתחבר לחוויה של מה שאירע ולא לידע על אודותיו? מה הרגישו הנידונים למוות לאחר שהדלת נאטמה והם הבינו שהם עומדים להירצח? אני נבוך קצת להודות היום שבחיפוש אחר תשובה התיישבתי על רצפת האבן, חיבקתי את ברכיי, עצמתי את עיניי וזימנתי את כוח הדמיון כדי להתחבר לגורלם של הנידונים למוות. זו הייתה מחווה נאיבית וחסרת ערך, אבל היא הבהירה לי בפעם הראשונה את אחת הסוגיות העיקריות שצריכות לעמוד במרכז חקר השואה: איך להבין את טבע הפשע, ושאלה שקרובה מאוד לדילמה זו: איך להבין את טבע הפושעים. פרימו לוי עמד על דעתו שהסיפור האמיתי של השואה לעולם לא יסופר, משום שקורבנותיה הושתקו במותם. אבל זו רק מחצית האמת. מעדויות ניצולי הזונדרקומנדו של אושוויץ, ומדוגמה ידועה פחות – תיאור שסיפקו לא מכבר עדי ראייה על בנייה של תא גזים לא

¹ בארצות-הברית נקרא ספר זה *Survival in Auschwitz* (המתרגמת).

משוכלל סמוך לסוף המלחמה במחנה הנשים רוונסבריק (Ravensbrück) ועל השימוש בו – מכל אלו הייתי עתיד ללמוד שאנחנו יכולים להעזו לצאת למסע אל לב האימה אף על פי שלעולם לא נוכל להיות שותפים לחוויה.

כדי שהדמיון יסכים לאפשרויות אלו עליו לסלק מן הדרך את המכשולים המונעים מאיתנו לעמוד על טיבה של ממלכת הזוועות הזאת – הפחד, הגועל והתגלית שחקר טבע האדם בזמן השואה כרוך בגילויים על הטבע הלא־אנושי שרבים היו מעדיפים להימנע מהם. ומכשולים אלו אינם טריוויאליים, אף שב־1963 לא היה לי מושג לאן יוליך אותי המסע שלי לנבכי השואה. בתא הגזים של מאוטהאוזן לא מצאתי דרך להתחבר לסצנות הנוראות שהתרחשו שם. הרגשתי שאני אשם בעזות מצח לא ברורה, כאילו הייתי מסיג גבול על אדמה אסורה, אולי אפילו קדושה.

המשך הסיור בשני חדרים סמוכים לתא הגזים אישר את ההרגשה הלא־נוחה שהסקרנות שלי מפילה אותי לתהומות עמוקים אף יותר של בורות, במקום להביא אותי לשיאים חדשים של הבנה. בחדר הראשון הבחנתי בבמת עץ נמוכה ליד קיר אבן, ששימשה לבדיקות רפואיות לכאורה, ואסירים חדשים עמדו עליה כדי שימדדו את משקלם ואת גובהם. היא לא נראתה לי מזיקה במיוחד; משם המשכתי בשיטוטיי לחדר הבא והבחנתי בקיר שבין החדרים בפתח קטן בגובה אדם בערך, אבל לא הבנתי למה שימש, ולא היה שם שום הסבר כתוב שיבוא לעזרתי. רק זמן רב אחר כך למדתי על *Action K* הידוע לשמצה, שכונה *Kugel-Erlass*, או "צו כדור". צו זה שלח אסירים חדשים שלמספריהם נוספה האות K להוצאה להורג מייד בהגיעם למחנה כדי שלא יישאר שום תיעוד לקיומם והם יימחקו מן הזיכרון. במאוטהאוזן התקינו הגרמנים מנגנון שטני שהרים או הנמיך את הבמה שעליה עמד הקורבן; כשהיה ראשו בגובה הפתח בקיר, נשק שהיה קבוע במקום היה יורה באופן אוטומטי את הירייה הקטלנית. לא ידעתי אז על ההליך הזה והצמדתי את העין שלי לפתח, כאילו אני מציץ מבעד לנקב סודי בעץ, אבל גם הפעם לא ראיתי בצד השני אלא חלל ריק. נוכחות ההיעדר בצריף שמעליי, היעדר הנוכחות בחדרים שמתחתיי – האם היה הבדל ממשי בין השניים? האם ההתעניינות שלי לא הייתה אלא מציצנות אינטלקטואלית? כשעזבתי את מאוטהאוזן האמנתי שנתקלתי במציאות לא נגישה שנגזר עליה להישאר כזאת.

אבל טעיתי. ייתכן שנשארתי לרגע חסר מילים לנוכח מפגן זה של אכזריות אנושית בלב זוועות השואה, אבל ברבות השנים האזנתי לקולות שסייעו לי אט־אט לפתח קול משלי. השאלה איך מתו אמריקאים במאוטהאוזן רדפה אותי עשרות שנים, עד שיום אחד קיבלתי תשובה כשצפיתי בעדותו של חייל אמריקאי. עדותו, כמו רבות מן העדויות הללו, שיגרה את דמיוני אל תוך נוף של מוות, דבר שהסטטיסטיקה של רצח המונים פשוט אינה יכולה לעשות. סיפורו מזכיר לנו גם שאף על פי שהשיח על השואה עוסק בראש ובראשונה בגורלם של היהודים, הטבח שלח מפעם לפעם את זרועותיו גם לכיוונים לא צפויים. הרברט

ג' היה חייל צעיר שנשבה בקרב על הבליטה, הניסיון הצבאי הנואש האחרון של גרמניה בחורף 1944 לעצור את התקדמותם של כוחות בעלות הברית המערביות לתוך גרמניה. הוא ושבוויי מלחמה אחרים הועברו בהדרגה דרומה כדי שלא ישוחררו בידי כוחות אלו, עד שלבסוף הגיעו למחנה הריכוז מאוטהאוזן. במקום כלשהו אולי יש תיאור היסטורי של אפיזודה זו, אבל מעולם לא מצאתי תיאור כזה. סיפורו על החוויות הקשות של האמריקאים במחנה מסביר מדוע הופיעה "ארצות-הברית" על לוח הזיכרון בכניסה למחנה.

אחרי שקראתם את כל התיאורים ההיסטוריים, הממוארים והגרסאות הבדיוניות של מה שנקרא "l'univers concentrationnaire" אתם עשויים לחשוב שאתם יודעים כל מה שיש לדעת על חוויית המחנות. ואז אתם מקשיבים לרגע של עדות מעין זה:

והאמריקאי הזה, כל הזמן אמרנו לו "תהיה בשקט! תהיה בשקט!" אבל הוא היה חצוף מאוד והוא כל הזמן התחצף אל הגרמנים, פתח את הפה יותר מדי ומה לא. והוא ידע כמה מילים בגרמנית. ואני לא ידעתי אז שום גרמנית אז לא ממש הבנתי מה קורה. אבל הגרמנים דיברו בינם לבין עצמם והצביעו עליו וצחקו. הם לקחו אותנו למאוטהאוזן [מגוזן (Gusen)], מחנה משנה סמוך] והם ריתקו אותנו לאדמה בחוץ, רק הזרועות שלו פשוטות לצדדים והרגליים שלו פשוטות לצדדים. הם לא הפעילו עליו שום לחץ או עשו משהו כדי לפגוע בו, הם פשוט ריתקו אותנו חזק לאדמה. יצאנו ושאלנו אותו אם קר לו והוא ענה שכן. אז הבאנו קצת בגדים ישנים וכל מיני כאלה מכמה גופות של מתים וניגשנו אליו וכיסינו אותו כדי לנסות לחמם אותו קצת. אבל חוץ מזה הוא לא סבל מכאבים. לא חשבנו על זה יותר מדי. אם זה סוג העונש שמקבלים כאן, זה לא כזה נורא, אתם יודעים. נכנסנו חזרה פנימה וכשירד הלילה הלכנו כמובן לישון. פתאום אנחנו שומעים צווחות, צעקות וקריאות ומה לא. קפצנו מהדרגשים ומיהרנו החוצה. היה חושך ונתקלנו זה בזה. ניגשנו לשם – והרבה מהרוסים כבר היו שם כמה שנים [...] והם פנו לקניבליזם. לא ידענו את זה אז, אבל הם קרעו את בשרו עד כדי כך שהוא מת מזה. הוא דימם למוות, ולא יכולנו לעשות הרבה.²

אז עכשיו ידעתי. ככה מת אמריקאי אחד במאוטהאוזן. אבל איזו תובנה מועילה יכולה לצמוח מידיעה כזאת? החיפוש שלי אחר עבר של שואה במחנה ההוא הניב מעט מאוד תוצאות ב־1963, אבל הייתי עתיד ללמוד שככל שמופיעות עדויות חדשות הבנתנו את העבר הולכת ומתרחבת. וכיוון שכל הזמן מופיעות עדויות חדשות, משתנה כל הזמן גם הבנתנו את העבר הזה. לכן אף אחד לעולם לא יוכל לטעון סופית: "עכשיו אני מביין את השואה, את ייסורי הקורבנות ואת המניעים של רוצחיהם" – לא בעוד עשר שנים ולא בעוד מאה. כשאנשים נעשים טרף לאנשים מורעבים אחרים – וזה אחד הסיפורים האחרונים שלא סופרו, וקרוב לוודאי שלעולם לא יסופרו, על השואה ועל מלחמת העולם השנייה – האומנם מוטב לו למשכיל לידום בעת כזאת? ובאמת, למה שמישהו יהיה מעוניין לבקר

² Herbert J. Holocaust Testimony (HVT-1386), *Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies*, Yale University Library

באתרי זוועות כאלה? ב-1955, עשר שנים לאחר המלחמה, הגרמנים לא היו מעוניינים. ב-1963, שמונה-עשרה שנה לאחר המלחמה, גם האוסטרים לא היו מעוניינים. וכפי שהייתי עתיד ללמוד עד מהרה, גם הפולנים לא היו מעוניינים. העניין בחקר קרקע בתולה מעין זו המריץ כמדומה רק חלוצי זוועות מעטים.

אבל זה לא עיכב את המסע האישי שלי. לקראת סוף השנה שעשיתי באוניברסיטת גראץ במסגרת תוכנית פולברייט יצר איתי קשר עמית אמריקאי מווינה שהתמחה בהיסטוריה גרמנית ושאל אותי אם אהיה מעוניין לבקר באושוויץ באחת מחופשות החגים הרבים הנחגגים בארץ הקתולית הזאת. במאי 1964 יצאנו אפוא בחיפושית שלי למפגש עם האתר שנשאר עד היום לב חוויית השואה, אף שמספר הנרצחים היהודים בקברי האחים באוקראינה, בלרוס והארצות הבלטיות עלה על מספר הנרצחים בתאי הגזים באושוויץ-בירקנאו. הגענו (כמה הולם) בסוף השבוע שבו מצוין יום הזיכרון האמריקאי וגילינו שהמתחם העצום הזה שומם כמעט כפי שהיו דכאו ומאוטהאוזן. האם גם כאן לאיש לא אכפת? במחנה הראשי היו כמה אנשי צבא סובייטים, וכיתה של תלמידים פולנים באה להניח זר זיכרון במקום המכונה "הקיר השחור", גדר אבן מכוסה שעם שחור שחיברה שני צריפים, שכנגדה הוצאו להורג אסירים על ידי כיתת יורים.

סמוך לכניסה למחנה הראשי, שמעליה התנוסס השלט הידוע לשמצה *Arbeit macht frei* ("העבודה משחררת"), ניגש אלינו אדם כחוש ופנה אלינו בפולנית. כיוון שידעתי מעט רוסית וחברי ידע מעט פולנית הצלחנו להבין שהוא מציע לקחת אותנו לסיור מודרך במחנה, ומתנועות ידיו הבנו שהוא מנסה לספר לנו שהוא עצמו אסיר לשעבר. כיוון שהתקשורת עימו הייתה קשה כל כך ויתרנו על ההצעה שלו. בתוך המחנה מצאנו חנות קטנה שמכרה מדריכים וקנינו אחד באנגלית. האיש שמאחורי הדלפק פתח את המדריך בעמוד שהכיל תצלום של אסירים בזמן השחרור והצביע על אחד מהם ואחר כך על עצמו. המחשבה ששורד מאושוויץ ירצה לחזור לאתר שנים אחר כך כעובד הפתח אותי באלם, אם כי אני בטוח שפסיכולוגים או חוקרי טראומה יוכלו למצוא הסבר משכנע להתנהגות זו. אבל זו הייתה רק דוגמה שולית להבדל האדיר בין התמודדות ישירה עם השואה לקריאה על אודותיה בתיאורים היסטוריים, ואחת היא עד כמה מקורות המידע הללו חיוניים.

הבניין הראשון שנכנסנו אליו, ששימש בעבר צריף מגורים, היה מוזיאון פשוט, אף שלא היה שום דבר פשוט במפגש הראשוני שלי עם זוועות אושוויץ. מצאתי את עצמי עומד לפני מה שזכור לי עכשיו כלוח זכוכית עצום שמאחוריו התנשאו ערמות לא נגמרות של שְׁעָר נשים שנראה כאילו הוא מיתמר מעלה אל איין-סוף חשוך ובלתי נראה. הייתי המום אז, ועודני המום גם היום, מן המחשבה כמה נשים, שעל רובן נגזר למות, ייצגה ערמת השְׁעָר הזאת, לא כאמבלמה או מטפורה אלא כשריד היחיד של קורבנות שחיו פעם ואיבדו את הזהות הנבדלת שלהם בגלל רצח המונים. אחר כך למדתי שחוקרים סובייטים דיווחו שבהגיעם למחנה מצאו במחסנים יותר משבע טונות של שְׁעָר נשים. איזה מוח

מעוות יורה לשמור כמות כזאת של שיעור? ומה היו הגרמנים יכולים לעשות במאות הרבות של הגפיים התותבות שהפכו בי בעוצמה כמעט שווה בארון התצוגה הסמוך? לא הייתה לי תשובה לשאלות אלו אז, וגם היום אין לי, אבל בעבורי הן היו אז סימני היכר מעורפלים למה שקראתי לו שנים רבות אחר כך החיים שלאחר המוות של השואה, שרידי זיכרון שהאריכו ימים יותר מבעליהם ועתידיים לייסר לצמיתות את התודעה של הניצולים ושל מי שחקרו את יקום ההרס שדרכו חיו ודרכו מתו אלה וגם אלה.

משפע הדימויים המפחידים שהסתערו על הדמיון שלי ביום ההוא, אחד נשאר חי במיוחד. על מדף נמוך צמוד לקיר בחדר ההוא היו מסודרות שלוש תלבושות זעירות של ילדים, בכל אחת מהן חור של כדור רובה מוכתם בדם. ברבות הימים גיליתי דוגמאות נוספות לברוטליות של הגרמנים בכיצוע פרויקט רצח ההמונים שלהם, אבל רק מעטות עלו בחומרתן הנפשעת על הדוגמה הגרפית המבעיתה הזאת. לעיתים קרובות אני תוהה איך היה איוואן קרמזוב בן זמננו משתמש בדימוי כזה כדי להעמיד במבחן את האמונה של מי שהוא בז להם, כמו אחיו פרח הנזירים אליושה. בסופו של דבר החלטתי שאין לקבור דימוי כזה אלא יש להשתמש בו כדי ללמד, ולא כדי להעמיד במבחן את תמימותו של עולם שמעדיף להתעלם ממנו. אבל מסע הסברה כזה עוד היה אז עניין לעתיד לבוא. הצעד הראשון היה לעבד את המידע בעצמי.

מן המחנה הראשי באושוויץ השתרכנו לאורך כמה קילומטרים של דרך לא כבושה לאתר תאי הגזים והמשרפות "לשעבר" בבירקנאו, שחורבותיהם עדיין היו נוכחות במידה רבה. כאן היינו לגמרי לבדנו. יצאנו משער הלבנים האדומות והלכנו לאורך פסי הרכבת אל הרמפה שבשנה האחרונה של המלחמה פרקו עליה טרנספורטים של יהודים הונגרים את מטען המועמדים למוות לא הרחק מאתר הרצח ההמוני. משום מה נפלתי על ברכיי והתחלתי לגשש בין חלוקי האבן ובעפר, ובתוך פחות מדקה חשפתי שני מזלגות דהויים. האם זה היה שידור חוזר של הרגעים חסרי הערך בתא הגזים במאוטהאוזן, ניסיון לבסס קשר עם נוכחות הרפאים של הנידונים למוות? ה"הצלחה" הלא צפויה שלי גרמה לי לתהות איך לתרגם את ה"מציאה" שלי לחוויה בעלת משמעות. אסירים לא נשאו מזלגות במחנה; כלים כאלה היו יכולים להימצא רק בחפציהם של היהודים שירדו מן הרכבת. בעבורי הם שימשו אפוא תזכורת לכך שאנחנו מתקרבים לבית הקברות היהודי הגדול בעולם, מושג שנשגב מבינתנו לא פחות מניסיונות הסרק להתאבל שליוו הכרה זו.

מי היה מעלה אז על דעתו שכעבור חצי מאה יחצה את השטח הזה מפגן חגיגי נואל המכונה "צעדת החיים"? הדוגמאות להתחמקות מן השואה בתוך כדי אימוצה למראית עין הלכו ורבו מאז. בעודי עומד על אדמה שמכילה את אפרם המפוזר של יהודים מתים שאיש לא ידע אז את מספרם, בינות להריסות האילמות של מבנים שכילו בשעתם כמעט מיליון מן הקורבנות האלה, תהיתי איך אפשר לתרגם את הנוף הדומם הזה לשיח – כואב ככל שיהיה – על מה שקרה כאן באמת. לוח ברוסית, גרמנית, עברית ופולנית הכריז שבאתר זה

נרצחו ארבעה מיליון קורבנות של הפשיזם. איך יכול היה מישהו לדעת ב-1964 שמספר זה מופרז מאוד? לדמוגרפים ולחוקרים אחרים נדרשו שנים לקבוע שהמספר הממשי היה קצת יותר ממיליון, רובם יהודים, תווית שהמשטר הסובייטי והמשטר הפולני הקומוניסטי הקפידו להימנע ממנה. להיסטוריונים נדרש זמן רב אף יותר להבין כיצד התנהל תהליך הרצח, איך פעלו תאי הגזים ושרפת הגופות. רק לאחר התפרקות ברית-המועצות למדו במערב שהתוכניות של תאי הגזים באושוויץ-בירקנאו נשמרו במשך עשרות שנים בארכיונים הסובייטיים לצד פרוטוקולים ממשפטים של כמה מן המתכננים והבנאים הגרמנים שלהם. רק בהדרגה נחשף מקור המידע החשוב ביותר – עדותם של הניצולים מקרב אנשי הזונדרקומנדו, שאולצו לעשות שם חלק מן העבודה האיומה.

עד אותו שלב במסע שלי בנוף המוות בשואה שמתי לב כמעט אך ורק לגורל קורבנות ההתעללות. בביקורי לא מצאתי זכר לתפקיד שמילאו המתעללים. אבל בשנת שהותי באוסטריה, כדי לשפר את הגרמנית שלי, קראתי בקביעות את ה"פרנקפורטר אלגמיינה צייטונג", העיתון המוביל בגרמניה. כמה פעמים בשבוע התפרסם בו סיקור של משפטים של עשרים אנשי צוות מאושוויץ (למען הדיוק, תשעה-עשר אנשי ס"ס וקאפו אחד) שהתקיים באותו זמן בפרנקפורט, וכן ציטוטים קצרים ממשפט שהתקיים באותו זמן במינכן, משפטו של גנרל הס"ס קרל וולף (Wolff), ששימש עוזרו של הימלר ואיש הקשר שלו עם היטלר. שנים לאחר המלחמה נשפט וולף על השגת קרונות הבקר לגירוש היהודים מגטו ורשה למחנה ההשמדה טרבלינקה. אבל כיוון שבסוף המלחמה פיקד על כוחות ס"ס בצפון איטליה והחליט להיכנע לכוחות האמריקאיים ימים אחדים לפני קריסתה הכוללת של התנגדות הגרמנים, הוא קנה לעצמו כמה נקודות זכות אצל בעלות הברית. אף שהוחזק במעצר זמן מה והעיד מטעם התביעה במשפטי נירנברג, הוא עצמו לא נכלל ברשימה של פושעי המלחמה הבכירים. רק בסוף שנות החמישים נחשף תפקידו בשואה; הוא נעצר, נחקר והורשע לאחר שנהנה מחיים של חופש במשך כמעט חמש-עשרה שנה.

בסוף השנה שלי בתוכנית פולברייט הביא אותנו מסענו מגראץ ללה האוור (שבה עמדנו לעלות על סיפון האונייה בחזרה לאמריקה) למינכן ולפרנקפורט, ולכן החלטתי לנסות להיכנס לשני המשפטים האלה. הגענו למינכן יום אחד אחר הצהריים באוגוסט 1964 ולמחרת בבוקר עשיתי את דרכי להיכל הצדק, שבו התקיים משפטו של וולף. אבל עד שהגעתי כבר החל הדיון, והשומר בכניסה אמר שהוא אינו יכול להפריע למהלכו. מתחתי מעט את גבולות האמת ואמרתי שאני פרופסור שבא כל הדרך מאמריקה כדי להיות נוכח במשפט, ולפתע פתאום הוא פתח שתי דלתות עץ עצומות לבית המשפט, התנצל באוזני ראש הרכב השופטים והכריז שמבקר מאמריקה מבקש רשות להיכנס. למרבה המבוכה הוא הוליד אותי למושב בשורה הקדמית, יצא בשקט, והמשפט התחדש. לשמאלי, על דוכן מוגבה, לא יותר מ-15 מטר ממני, ישב הנאשם – אדם שמהמראה שלו לעולם לא הייתי מתאר לעצמי שהוא פושע מלחמה. מן הכתבות ב"פרנקפורטר אלגמיינה צייטונג" ידעתי

את הפרטים על שלל מעלליו של וולף כקצין ס"ס בזמן המלחמה, אבל אף אחד מהם לא ניכר מהופעתו או מהתנהגותו של האדם שעמד למשפט: איש בעל שיער אפור מקליש ומצח גבוה, לבוש בחליפת פסיסיכה ללא רכב, הדבק בשלווה בטענתו שמימיו לא ביקר בגטו ורשה – שקר שעד מהרה הוזם על ידי תובע צעיר שגילו היה כמדומה מחצית מגילו של הנאשם. פשוט לא היה שום קשר בין האיש שלפניי ובין האיש שארגן ביעילות את גירושם של יותר מ-300 אלף יהודים למותם בטרבלינקה.

וכאן כמדומה התחיל לנבוט נושא שחקרתי לאורך רוב הקריירה שלי. שום רעיון רגיל, שום שפה מקובלת, שום צורה מוכרת לעולם לא יוכלו לבטא את עומק זוועות השואה. המעשה של וולף אולי היה מפלצתי, אבל בנוכחות שלו באותו יום לא היה שום רמז לַדמוני. הפער בין הציפייה למציאות, "חוסר הממשות" שצמח מן הפער הזה, יהיו תמיד – כך יתברר – מושא מאתגר לחקירה בלתי מוגבלת. ביום שהייתי במשפט מיאן וולף (כמו רבים כל כך מעמיתיו הפושעים) להתמודד עם הזוועה של פשעו; אני פשוט לא הייתי מסוגל להתמודד עימה. אבל מעולם לא האמנתי שהמשימה בלתי אפשרית. כשישבתי באולם בית המשפט למדתי לדעת מה קרה. אחר כך התחלתי אט-אט להבין שדמיון זוועה שייך לסדר תודעה אחר לגמרי. הטבע האנושי לא היה זר לי, אבל לא הייתי מסוגל לתפוס במוחי טבע לא-אנושי שיכול היה לשלח יהודים רבים כל כך למותם בטרבלינקה.

לדילמה לא חסרו אנלוגיות. פיקסו הבין באינטואיציה שכדי למסור תמונה של הזוועה בגרניקה, העיירה הבסקית שהוחרבה בהפצצת חיל האוויר של גרינג במלחמת האזרחים בספרד ורבים מתושביה נהרגו, מן ההכרח להשתמש בעיקרון של עיוות. פיקסו הבין שייצוג ריאליסטי לא יגרום לתודעת הצופה לקלוט אסון חסר תקדים שכזה. הנושא של הציור אולי היה דוחה, אבל האומנות שהכילה אותו לא הייתה דוחה, והפרדוקס הזה עתיד להיות סימן ההיכר של מה שאכנה לימים אומנות הזוועה. מבקרים אחדים בני זמנו התלוננו על היעדר קומפוזיציה ביצירה. הם לא הצליחו להבין שפיקסו בגאונותו תפס מייד את תפקיד ה"דה-קומפוזיציה", הפירוק, בכוח ההרס הגרמני. היום אי אפשר שלא להתפעל מן החזון הנבואי של האומן, שחזה את הברוטליות היסודית של המשטר הנאצי, את המתקפה שלו על שלמות הגוף האנושי, וגם את הדימוי הבסיסי של ההתפוררות – התפרקות הגופות, פשוטה כמשמעה, בקברי אחים בכל רחבי השטחים הכבושים של ברית-המועצות. אין פלא שפיקסו הגן על היצירה שלו על ידי אזכור הזעם והייאוש ששימשו לה השראה.

אינני יודע כמה מזה עבר בראשי כאשר רשמתי את חילופי הדברים בין הנאשם במינכן, שהיה במצב של הכחשה גמורה, ובין השופט והתובע הצעיר. אני עצמי הייתי במצב רוח ריאקטיבי יותר מפרואקטיבי וניסיתי לפענח את הניגוד בין הזוועה של הפשע ובין הנורמליות לכאורה של הפושע שישב בסמוך. כשעזבתי את בית המשפט הציפה אותי תערובת של תחושות: צורך עז לבסס מסגרת היסטורית שתתקן את הבורות שלי לגבי

מאורעות השואה, ותובנה מתסכלת שארגון מחודש של האופן שבו אנחנו מדמיינים את המציאות ההיא הוא בעיה שיש להידרש אליה.

למחרת הגעתי לפרנקפורט, וכיוון שהיה יום חם במיוחד יצאתי מן המלון שלנו לשדות משקה קר בבית קפה סמוך. שאלתי את המלצרית אם היא יודעת איפה מתקיים המשפט של אושוויץ, והיא השיבה "Ja, hier oben" (כן, למעלה) והצביעה למעלה. התעצבנתי קצת, כי חשבתי אז שהגרמנית שלי כבר די שוטפת, אז חזרתי על השאלה ותהיתי למה היא לא מבינה אותי. "אני מבינה", היא אמרה, "המשפט מתקיים באולם של המרכז האזרחי מעל המסעדה כי בית המשפט הרגיל קטן מכדי להכיל את האנשים הרבים שרוצים לצפות בו". אינני מאמין בגורל, אבל תמיד תהיתי בנוגע לצירוף המקרים המסקרן שהוליך אותי בלי דעת היישר אל המקום שחיפשתי.

למחרת בבוקר נכנסתי לאולם המאולתר של בית המשפט לפני תחילת הדיונים (הדיונים היו פתוחים לציבור והאולם היה מלא עיתונאים). איך מתכוננים למפגש עם כמה מן הרוצחים הידועים ביותר לשמצה ממחנה ההשמדה אושוויץ? עשרים ואחד אנשי ס"ס לשעבר ואסיר פונקציונר אחד אכזרי במיוחד מאושוויץ הועמדו לדין. אחד הנאשמים, המפקד האחרון של המחנה, ריכרד בר (Baer), מת מהתקף לב בזמן החקירה שקדמה למשפט. שניים אחרים נחשבו לא כשירים מבחינה רפואית להיות נוכחים במשפטם. בסופו של דבר הולכו אל תא הנאשמים עשרים נאשמים במקטורן ועניבה, שנראו מרשימים אף פחות מכפי שנראה קרל וולף המתוחכם והלבוש בקפידה. ראשית לכול הייתי המום מן האדישות המוחלטת של מי שהאשמו בפשעים מחרידים – העיקריים שבהם רצח או סיוע (Beihilfe) לרצח – למצב שבו מצאו את עצמם. ראיתי בעיתונות תצלומים של אוסוולד קאדוק (Kaduk) ושל וילהלם בוגר (Boger), שניים מאנשי הס"ס האכזריים ביותר, כך שזיהיתי אותם מייד. הם ישבו זה ליד זה ובזמן כמה מן העדויות המכאיבות ביותר שהשמיעו ניצולים תקעו מרפקים זה בצלעות זה וגיחכו. אינני יודע למה ציפיתי – אני מניח שלסימן כלשהו של בושה או חרטה – אבל עד מהרה התברר שאי אפשר להחיל עליהם ועל הנאשמים האחרים את הרעיון של מצפון. לא היה שום סימן שהם סובלים מייסורי.

התחלתי לתהות מה הטעם במשפט. היה לי הרושם שמספר הפרקליטים משתווה למספר האסירים – למען האמת, כשמביאים בחשבון גם את המחליפים היו שלושים פרקליטים לעשרים נאשמים בלבד – אבל איך אפשר להגן על מי שאינו ניתן להגנה? האם מדובר בעשיית צדק או בהצגה של צדק? בפעם הראשונה עוררה בי השואה מעין הרגשה של חוסר משמעות. מהרגשה זו יצמחו בסופו של דבר "ניצחון רוח האדם" ועוד ניסיונות נואשים לחלץ מעט משמעות מן האסון חסר המשמעות הזה. אם אי אפשר למצוא עונש צודק לרוצחים – איש מן הרוצחים בבית המשפט הזה לא היה מוכן להכיר ולו בשמץ אשמה – אפשר לפחות למצוא שפה ורגש שיגאלו את הקורבנות, בין שמתו ובין

ששרדו. האם יש בכך כדי להסביר למה בעלי התקווה בקרב שורדי השואה ממשיכים לצרוך בלהיטות את השאילה הלגמרי לא-הולמת של ויקטור פרנקל מניטשה, "מה שלא הורג אותי מחשל אותי"? כשהגיעו החיילים הבריטים לברגן-בלזן הם מצאו עשרות אלפי יצורים כחושים, בקושי חיים, ו-13 אלף מהם מתו בטרם הספיקו לקבל סיוע רפואי. באיזה אופן הם חושלו על ידי מה שלא הרג אותם מייד?

ביום שהייתי נוכח במשפט צפיתי בסנגור מטריד עד מבוגר שסיפר על השמדת כל בני משפחתו באשר למידת הדיוק של זיכרונו ולשאלה אם הוא יכול לזהות מי מהנאשמים כרוצחיהם בפועל. לבסוף אילץ את הניצול להודות שהדברים קרו לפני זמן רב, שהוא אינו בטוח לגבי כל פרט, כולל זהות רוצחי משפחתו. הזקן הכפוף, שהגיע לידי דמעות, נראה לי כקורבן של הליך משפטי שנועד – כך הנחתי – לאשש את דרישתו לעשיית צדק. אבל הסנגור רק מילא את תפקידו, ולו ביטא אהדה לעד השכול הוא היה מחבל בערך של מאמציו. ככל שפרשה הפטינה של ההליך המשפטי את הכיסוי המגן שלה על האימה האמיתית של השואה, כך נעשה לי ברור יותר ויותר שההתמודדות עם אימת המאורע ועם ייסורי קורבנותיו ושורדיו לא יצאה נשכרת מן הדרמה שהתחוללה על בימת הצדק. שלא כמו משפט אייכמן בירושלים, שהתמקד בעדותם הלא מופרעת של השורדים הרבה יותר משהתמקד בביסוס דרגת האשמה של הנאשם, בפרנקפורט עבר המוקד אל מידת האשמה של הנאשמים ואל ההבחנה בין "רצח" ובין "סיוע לרצח" כדי לסייע בקביעת חומרת העונש.

אבל באחד הימים שבהם צפיתי במשפט אירע מקרה מוזר שלא היה יכול לקרות בבית משפט אמריקאי. איש ס"ס לשעבר (שלא הועמד לדין) העיד מטעם התביעה ותיאר את תפקידו באושוויץ-בירקנאו. הוא היה נהג, ואחד מתפקידיו היה להסיע את האמבולנס לכאורה, שהיה מעוטר בצלב האדום הידוע, לאזור תאי הגזים. הרכב הכיל פחיות של ציקלון B, שאת גבישיו הרעילים הפילו אנשי צוות אחרים היישר לתאי הגזים דרך פתח בגג של משרפה I ו-II או דרך חלונות צידיים של משרפה III ו-IV. בעודי יושב ותוהה מדוע הוא עצמו אינו נמנה עם הנאשמים הורה ראש הרכב השופטים לקצין לעצור את העד לצורך חקירה באשמת קשירת קשר לרצח. האם באמת חשב שהוא חסין ושכנע את עצמו (ובלי ספק את משפחתו, חבריו ושכניו) שכל מה שעשה בזמן המלחמה היה לנהוג באמבולנס? כמה אלפים של אנשי ס"ס חמקו ממשפט או נטמעו שוב בחברה ומעולם לא התבקשו להתמודד עם תוצאות רצח ההמונים שהיו קשורים אליו? זרועות הצדק לעולם לא יהיו ארוכות די הצורך. אין בכוח הצדק אפילו להאיר את מניעי הנאשמים, שאל מוחם לא הצלחתי לחדור.

בהפסקת הצהריים קמו שניים מן הנאשמים מספסל הנאשמים ופשוט יצאו מאולם בית המשפט. היה ברור שהם אינם מנסים להימלט, ואחר כך נודע לי שמי שאינם עומדים למשפט על פשעים שדינם מוות אינם עצורים בזמן המשפט אלא משוכנים במלון מקומי

ופשוט נדרשים להופיע למשפט מדי יום. עקבתי אחריהם מתוך סקרנות לשמוע מה יש להם לומר על החוויות הקשות של הבוקר. לתדהמתי הם דיברו על משחק כדורגל שהתקיים זה לא כבר. שום אשמה ושום חרטה! בתום יום הדיונים, בזמן שבחנתי דגם של תא גזים שישמש בזמן המשפט, ניגשה אליי אישה אחת ואמרה: "אתה לא גרמני, נכון?" אמרתי לה שאני אמריקאי, ולשאלתה למה אני מתעניין במשפט השבתי שאני מקווה להבין למה נדרשו לגרמנים שמונה-עשרה שנים להעמיד לדין על פשעים חמורים כל כך. "כדאי לך לדבר עם חבר שלי, פריץ באואר [Bauer], התובע הכללי של מחוז הסן, שהיה הממונה על התביעה]", אמרה האישה, וכשהסכמתי מיהרה להתקשר אליו וארגנה פגישה בינינו מאוחר יותר אחר הצהריים.

במשרדו חזרתי על השאלה שלי: למה שמונה-עשרה שנה? באואר, יהודי במוצאו, היה בגלות בזמן המלחמה. הוא הודה בכנות שבממשל של הקנצלר קונרד אדנאואר לא היה במערכת המשפט הפדרלית או המחוזית שום גורם שהיה להוט להעמיד לדין פושעי מלחמה נאצים. רק לאחר שנכנס הוא לתפקידו החלו גלגלי הצדק לנוע, תחילה לאט – ולעולם לא באופן חלק לגמרי. באואר דיבר על הבעיות שהתעוררו לנוכח החוק הפלילי הגרמני דאז, אבל התקשיתי לעקוב אחר ההסבר שלו. ואז שינה פתאום את הנושא. "אתה יודע מי היה במשרד הזה אתמול?" הוא שאל. "ארתור מילר". הוא ומילר דיברו על הקושי לקבוע אשמה זמן רב כל כך אחרי המלחמה, ובעיקר על היעדר הרצון מצד האשמים להתמודד עם תוצאות מעשיהם. הוא סיפר שאמר למילר: "אתה צריך לכתוב על זה מחזה". התוצאה הייתה "תקרית בווישי" (*Incident at Vichy*), לא גולת הכותרת של יצירתו של מילר, אבל אחת ממעט מאוד יצירות שייחדו כותבים אמריקאים לנושא השואה. יתר על כן, ההצעה שהציע באואר לארתור מילר בוודאי טמנה את הזרע גם בי. לא הייתה לי הכשרה של היסטוריון ולא היה שום סיכוי שאצליח לחקור את ההשלכות ההיסטוריות של המשפטים שצפיתי בהם. התחומים שלי היו ספרות ולשון. כאשר בחלוף חמש שנים החל סוף סוף הזרע ההוא לנבוט, התחלתי לכתוב את "השואה והדמיון הספרותי" (*The Holocaust and the Literary Imagination*).

ואולם הרושם שטבעה בי הצפייה במשפטים האלה, מקוטעת ככל שהייתה, מעולם לא הרפה ממני. קריאה בתיאורים מפורטים יותר של הדיונים היומיים בשנים שלאחר מכן אפשרה לי לנסח תגובה קוהרנטית יותר, המבוססת על היכרות מקיפה יותר עם ההיסטוריה של אושוויץ ואוירת המוות שאפפה אותו. כשההיסטוריה פולשת לזיכרון בדיעבד, התוצאות יכולות להיות מאירות עיניים. עשרות שנים אחר כך, לאחר שקראתי את הדברים שכתב ברנד נאומן על משפט אושוויץ בפרנקפורט, מצאתי שפה ביקורתית להביע בה את הרגשות הראשוניים שלי עצמי:

מי שיקראו את הדיונים של עשרים חודשי המשפט המכונה משפט אושוויץ, שבו נשפטו בפרנקפורט כמה משומרי המחנה לשעבר [...] לא יגלו נרטיב שמוליך לתובנות ולהבנה, אלא מחלוקת עקרה בין מאשימים למואשמים. האסירים בתא הנאשמים

מכחישים כמעט הכול: מולקה (Mulka) לא היה שם בזמן שהתביעה אומרת שהיה שם; קאדוק מעולם לא ירה באיש; בוגר השתמש במכשיר העינויים הידוע לשמצה שלו, "נדנדת בוגר", רק בהזדמנויות נדירות; קלר (Klehr) היה בחופשה בחג המולד של 1942, שבמהלכו על פי כתב האישום רצח אסירים בהזרקה פּנול לליבם. האשמה קיימת, אבל האשם הוא לעולם אדם אחר. מעטים הרכיבים בדרמת בית המשפט המוזרה הזאת המוליכים לראיית אחדות המקום שאנחנו מכנים אושוויץ. הסצנות נשאות אפיוזיות ואנקדוטיות; התסריטים לעולם אינם מתלכדים; הדמויות נשאות מטושטשות בשעה שפרוטגוניסטים מתפוגגים לכדי קורבנות חסרי ישע [...] ואילו אנטגוניסטים קורסים אל תוך זהויות שגויות או מריונטות תמימות שמופעלות מרחוק.³

עבר זמן מה עד שהבנתי שמסעי לחיפוש אחדות בסיפור המפורק של השואה אינו יכול אלא להביא לידי טעות. לכאוס, כמו למוות ולאימה, יש אוצר מילים משלו, וכדי להתחקות על עקבות האימה עד סופן המחריד באושוויץ יש לזנוח את אוצר המילים המוכר ולעמוד מול הזוועה. עניין זה התחוויר לי ונעשה ברור כשמש בזכות דיווחו של עד במשפט, שפגשתי רק שנים אחרי שנכחתי במשפט, אבל נאומו הותיר אותי חסר מילים. העד תיאר קבוצה של אסירים שחפרו תעלה מלאת מים. פתאום אילצו אותם כמה אנשי ס"ס לקפוץ לתוכה:

הם היו צריכים לקפוץ למים ולשחות. אחר כך הם הורו לאסיר ששמו יצחק – במחנה כינו אותו יצחק החזק – להטביע את חבריו. בסוף הם הורו לו להרוג את אבא שלו. בזמן שהטביע את אבא שלו יצחק התחיל להשתולל ולצרוח. אז שטארק (Stark) [אחד משומרי הס"ס הנאשמים] ירה ביצחק במים.⁴

התגובה של שטארק לעדות המרשיעה הזאת רק הסגירה את מעטה האדישות העבה שהצטבר על מה שהיה אמור להיות מצפוננו ברבע המאה שחלפה: "אין לי מה לומר, משום שלא הייתי נוכח באף אחד מן המקרים שתיאר העד". מעמדתו נעשה לי ברור גם כמה קל היה – וכמה קל עדיין – להעמיד פנים בעיצומם של גילויים כאלה שאתה חי בעולם רגיל. אבל ברגע שיצחק החזק נעשה יצחק המשוגע הוא חצה גבול שחצץ בין הקיום הנורמלי והשפה המשמשת לתיאורו ובין עולמם המעוות של המחנות והשאייר אותנו מאחורי מחסום שמעמיד בספק את עצם האפשרות שנוכל להיכנס אי פעם למציאות של עולם המחנות.

בשלב זה הבנתי שההתפלפלויות של ראש הרכב השופטים, התובע והפרקליטים סביב העדות המכאיבה הזאת, שנולדו מתהליך שיפוט שמנסה לאמת את הדיוק והמהימנות של העדות, הסיטו את תשומת ליבנו מבלי דעת מן התהום האפלה של תודעת המוות שחקירות

³ Bernd Naumann, *Auschwitz: A Report on the Proceedings against Robert Karl Ludwig Mulka and Others before the Court at Frankfurt*, trans. Jean Steinberg, New York: Praeger (1966), p. 146

⁴ שם, עמ' 147.

כאלה היו צריכות להוליד. זה מה שדיוני בית המשפט בפרנקפורט לא הצליחו לחלץ מן הקהל שלהם – או מן המשתתפים במשפט. משימה זו שוכנת במקום אחר.

חנה לוי הס, יהודייה יוגוסלבית שנעצרה בידי רשויות גרמניה בשל פעילות פרטיזנית, הגיעה לברגן-בלזן בקיץ 1944. היא הצליחה לכתוב שם יומן וברשימה מנובמבר 1944 הצליחה לתפוס ברהיטות ובתבונה שאין דומה להן את תודעת המוות שהחדירו הרוצחים הגרמנים בקורבנות הפוטנציאליים שלהם והעבירה אותה לקוראיה:

מה יוצאת נפשי לתחושות נעימות ואסטטיות, לרגשות רמים ונאצלים... הדבר קשה מקריעת-ים-סוף. אני מאמצת את כוחי-דמויני, אך אין הדבר עולה בידי. בקיומנו דבקו בהמיות ואכזריות. כל האנושי שבנו הופחת כדי אפס. קשרי-ידידות מתקיימים רק עוד בכוח-ההרגל, אולם בדרך כלל ידה של אי-הסובלנות על העליונה. זכר החוויות היפות ניטשטש; הנאות אמנותיות, פרי ימים עברו, אין כלל להעלות על הדעת במצב, בו אנחנו נתונים. המוח משותק, הרוח נתונה בסד.

חבלות-הנפש מעמיקות לחדור ומכל הישות ניטלת החיוניות. האדם חש פה, כאילו מנתקת אותו חומה עבה מהעולם הרגיל של ימים עברו. כושר התחושה כאילו הוקהה ונגוז. אפילו עברו הוא משתכח בתנאים אלו מלב האסיר. מה רבות עלי להוגיע את זכרוני, כדי להעלות מאורע כלשהו מתהום הנשייה; שום זכרון אנושי לא יאבה לצוץ במוחי.

לא מתנו עדיין, אך משולים אנו לפגרים.⁵

זהו רעיון ש"ספר התפילות המקובל" (Book of Common Prayer) לא היה יכול להעלות בדעתו. ההכרה הטקסית סמוך לקבר בהיותם של בני האדם בני תמותה – "באמצע החיים אנחנו במוות" (*Media vita in morte sumus*) – הומרה בחזון אפל יותר של אישה זו, שחוותה את השואה ועד כה "שרדה" ממנה: "באמצע המוות אנחנו בחיים". בדברים שכתבה לוי-הס עשרה ימים אחר כך ניסחה בדרך מפורשת אף יותר את הייסורים של מי שסבלו את זוועות ברגן-בלזן בחודשים האחרונים של המלחמה: "אימה ופחד! הגסיסה הממושכת הזאת... אנו גוועים בעודנו חיים".⁶

"אנו גוועים בעודנו חיים" – פרדוקס שהיה מנוגד לכל מובן, לכל משמעות, לכל היגיון, לעצם המושג של רצף הזמן. באופן רגיל המוות בא לאחר החיים; הם אינם מתקיימים בו-זמנית. בחיפוש שלי אחר אוצר מילים שיבטא תופעה זו זנחתי כל מובן, כל משמעות, כל היגיון ובחרתי במונח הלא-הולם "חיי מוות". אולי הוא נראה לא מספק בעיני מי שנכנסו ל"ממלכת המוות" של השואה ללא הכנה, אבל הוא היה מובן לגמרי לכוחות הבריטיים שמצאו באפריל 1945 על אדמת ברגן-בלזן אלפי בני אדם כחושים שעדיין נשמו. לא רק "חבלות-הנפש" של לוי-הס חדרו עמוק; החבלות הפיזיות והרוחניות חדרו עמוק אף יותר, ואצל רבים התחושה הזאת שהם גוועים בעודם חיים לעולם לא תאפשר להם להגיע לידי

⁵ חנה לוי-הס, יומן ברגן-בלזן (תרגום: אברהם קדימה), תל אביב (1974), עמ' 76.

⁶ שם, עמ' 81.

נורמליות. האישה העצובה הזאת, אחותה של שרלוט דלפו להישרדות – למה עוד יכלה להתכוון כאשר לאחר המלחמה, אחרי הלידה הראשונה שלה, התלוננה באוזני חברתה שהיא מתה באושוויץ, אבל איש לא הבחין בכך?

כל מי שבקי בפרטי הפרטים של זוועות הנאצים במלחמת העולם השנייה יבין איך הם מְאָכְלִים את עצם השפה המשמשת לתיאורן. זה מה שתפסה לוי-הס באינטואיציה שלה כשהבינה שקשרי הידידות לא רק עם בני אדם אלא גם עם מילים הוסיפו להתקיים רק "בכוח-ההרגל". עד היום מונחים כגון "אצילי", "נאצל", "מכובד", "יופי" ו"הנאות אומנותיות" כופים את ההילה הנוסטלגית שלהם על שיח השואה, ומי שאינם מוכנים לקבל את היעלמותם מזיכרון המאורע, מאמצים אותם. אחרי הכול, מי מעוניין להכיר בקיומו של עולם שבו "הכול הופחת כדי אפס"? אבל איך עוד נוכל לקלוט את פיסות העדות הבאות של ניצול שואה אחד שמסכם את החוויה שלו בחודשים האחרונים של המלחמה: "באשר פנית היה מוות"? הוא עזב את אושוויץ בינואר 1945 בצעדת מוות לגרוס-רוזן: "שם ראיתי אנשים שאוכלים גופות [...] אלו ששכבו שם, ראיתי אותם בוצעים פיסות מן הרגליים ולועסים אותן".⁷ לגרמנים, רצח המונים פירושו היה לטרוף את החיים, אבל מי העלה בדעתו שהדברים יגיעו לכלל התמונות שקטע זה מתאר – טריפת המתים? כפי שידוע לנו מגורלם של יותר משלושה מיליון שבויי מלחמה סובייטים, הרעבה שימשה כלי רצח מרכזי בידי הגרמנים, אבל אין בכך כדי לגרוע מן ההלם כשאנחנו שומעים מעד ראיה שגם קניבליזם היה חלק מסיפור השואה.

עדות זו, ששמעתי רק לאחרונה, הזכירה לי סיפור שקראתי לפני שנים, "מסע דרך הלילה" מאת יעקב לינד. הסיפור מתרחש בקרון רכבת; המספר יושב מול נוסע לבוש היטב שפותח תיק ומוציא ממנו כלים. המספר מבין בהדרגה ששותפו לנסיעה הוא קניבל שמתכוון לבתר אותו ולטרוף אותו. אין שום הסבר לפעולה בסיפור, אבל יש כמה רמזים שקושרים אותו לשואה. באחת השורות הראשונות של סיפור המעשה נכתב כך: "השעה הייתה שלוש לפנות בוקר וירד גשם. הרכבת לא עצרה בשום מקום. באזור הכפר נראו אורות, אבל לא היה ברור אם אלו חלונות או כוכבים. הפסים היו פסים – אבל מדוע שלא יהיו פסים בעננים?" אזכור העננים מזהה לרגע את התרחיש עם פנטזיה טהורה, סיוט או מין מציאות מופרעת. אבל הפעולה בסיפור, מוזרה ככל שתהיה, מאלצת אותנו להתמקד בשאלה הספציפית: מה חולף בראשו של יצור אנושי ברגעים האחרונים לפני מותו האלים, הנראה בלתי נמנע? לינד, באמצעות קולו הלא ממוקד של המספר, חוקר את החיפוש חסר התקווה אחר היגיון שמעסיק את כל מי שמהרהר בגורל קורבנות השואה רגע לפני שדממו לנצח:

הכול הבל, מה עוד. עליך למות, אלא שאינך רוצה למות. אינך חייב לחיות, אבל אתה רוצה. רק לדברים חיוניים יש חשיבות. דגים גדולים אוכלים דגים קטנים, העפרוני אוכל את התולעת, אך כמה ענוגה שירתו, חתולים אוכלים עכברים ואיש מעולם לא

⁷ Hellmuth Szprycer, Interview 628, Segment 23, *Visual History Archive*, USC Shoah Foundation.

הרג חתול משום כך – כל חיה אוכלת כל חיה אחרת רק כדי להישאר בחיים, אנשים אוכלים אנשים, מה לא טבעי בזה? האם טבעי יותר לאכול חזירים או עגלים? האם הכאב חזק יותר כאשר אתה יכול לומר "זה כואב"? בעלי חיים אינם בוכים, אנשים בוכים כשקרוב משפחה מת, אבל איך מישוהו יכול לבכות את מותו שלו? האם אני מחבב את עצמי במידה כזאת? אז זה בוודאי הבל. אין אדם שליבו נשבר בגלל מותו שלו. זו דרכו של עולם.⁸

ההיגיון המטורף של פסקה זו משבש את דמיונו של הקורא, אלא אם כן הוא מוכן לקבל שהמילה "לאכול" כאן היא מטפורה למשהו אחר, שהשואה שינתה סיפורים על נסיעות לא מזיקות ברכבת והפכה אותם לסיפורים של מסעות צופני רוע ליעד שבו בני אדם טורפים בני אדם באמצעות רצח ולא באמצעות עיכול. ראייה ספרותית יכולה להשתמש בטון קומי כדי להעצים את התמה המאיימת בדרך שהיסטוריונים ואפילו עדויות של ניצולים אינם יכולים להעצימה. פיטר ראביץ' (Rawicz) מאמץ אסטרטגיה דומה ברומן השואה הנשכח שלו "דם השמים". כאשר אנחנו מחזירים את מונחי השואה שלנו – רכבות מוות, רעב עד מוות, משרפות – אל הדרכים העקלקלות ה"תמימות" של לינד, כאשר אנחנו ממירים את ההתנהגות האגבית של הנוסע הקניבל באדישותם של הרוצחים הגרמנים, אנחנו נכנסים לנוף המוות ההיסטורי שביסוד סיפורו הבדיוני של לינד. באמצעות דרכיה העקיפות של האומנות חשף לינד את האימה האמיתית שבלב האידיאולוגיה הנאצית, המשלבת ברצינות שאלות כמו "מה לא טבעי בזה?" ותירוצים כמו "זו דרכו של עולם" במסע הרצח הממשי שלהם.

לפני יותר מחצי מאה, בנוף השומם של דכאו ובתאי הגזים העגומים של מאוטהאוזן, לא היה לי שום מושג שסוג כזה או אחר של טריפה יסמל בעבורי את הציר המכריע של זוועות השואה – בין שמדובר בגופות שאוכלו בלהבות המשרפות במחנות הריכוז וההשמדה או בבורות עפר שהתחזו לקברים הפזורים בכל האזורים המערביים של ברית המועצות, בין שמדובר בגופות שהוצאו מן האדמה והועלו באש בניסיון כושל של הגרמנים להסתיר את פשעיהם, ובין שמדובר בגופים שכילו את עצמם באקט קניבלי של תת-תזונה חמורה כל כך עד שכרסמה בהם למוות, פשוטו כמשמעו. תוצאה לא מכוונת אחת של חגיגת ההשמדה הזאת היא שמכל מי שמסור לחקר הנושא לא נחסכת ההשפעה של הצפייה בהתמזגות המטפורה עם המציאות עד שהיא משחיתה לנצח את הרעיונות השגורים שלנו בנוגע לחיים ומוות. פיקסו אמר פעם שהוא רוצה להסיט את המחשבה אל דרך שאינה מורגלת בה ולעורר אותה: חוויית החיים כצורה אחת של מוות, חוויה שניצולית שואה רבים כל כך מזדהים עימה, יכולה לשמש, אף שלא נועדה לכך, מוצג מספר אחת להמחשת רצונו של פיקסו. אחרי הכול, בתוך תאי הגזים הייתה הנשימה – יסוד החיים – לגזר דין מוות.

⁸ Jakov Lind, *Soul of Wood*, trans. Ralph Manheim, New York: Hill and Wang (1964), pp. 98, 102.